

12 Eylül'ün Asıl “Kestiği”

Yakup Kepenek*

Özet:

12 Eylül 1980 askeri darbesinin en önemli ve kalıcı etkisi Türkiye'nin geleneksel ekonomik gelişme eşittir sanayileşme politikasının tamamıyla terk edilmesinde görülüyor. Esas olarak IMF ve Dünya Bankası tarafından oluşturulan bu köklü politika değişikliği, bilişim ve iletişim teknolojilerinde devrim niteliğinde değişimler; ekonomik büyüme kuramında teknolojinin içsel alınması ve küreselleşme ile eşzamanlı olarak gerçekleşti. Bu koşullar altında ekonomik gelişme, ulusal yenilik sistemi yaklaşımıyla yeniden düşünülebilir.

Anahtar Sözcükler: Sanayisizleşme, Kurumlaşma, Ulusal Yenilik Sistemi, Büyüme ve Gelişme

The Real “Cut-Off” of The 12th September

Abstract

The most important and lasting effect of the September 12th (1980) coup is the leaving aside the traditional economic policy which was equating development with industrialization. Programmed primarily by the IMF and the World Bank, this complete policy shift is coincided with a revolutionary changes in the ICT-information and communication technologies; formulation of the endogenous economic growth theory and globalization. Given this, it is argued that a new approach to the process of development can be formulated along the lines of the national systems of innovation approach.

Key Words: Deindustrialization, institutionalization, national systems of innovation, development and growth.

* Prof.Dr., ODTÜ İktisat Bölümü.

1. Giriş

Ekonomi biliminde zaman kavramı önemlidir. Hemen her konu ve süreç, zamana bağlı olarak algılanır; kısa, orta ve uzun gibi niteliklemlerle açıklanır. Üzerinden 30 yıl geçtiğine ve esas özellikleriyle devam ettiğine göre 12 Eylül artık rahatlıkla uzun dönem kapsamına alınabilir.

Geriye dönülüp bakıldığında 12 Eylül 1980 ve sonrası, ekonomik, toplumsal, siyasal yönleriyle, hem bireysel hem de kurumsal alanlarda tam anlamıyla bir yıkımdır. Öldürmeleri, işkenceleri, işten atmaları ile 12 Eylül bir haksızlıklar anıtıdır. Hareket bununla da yetinmemiş, başta adalet ve eğitim gibi toplumsal varoluşun temelleri olmak üzere kurumsal yapıları da yerle bir etmiştir. O kadar ki 12 Eylül sonrasında toplumsal yapıdan uzaklaşan ya da kaybolan hak ve adalet duygusu bir türlü yeniden sağlanamıyor. Din dersinin 1982 Anayasasıyla zorunlu kılınmasının toplumu Cumhuriyet'in değerlerinden koparma etkisinin yarattığı olumsuzlukları uzun dönemde giderek belirginleştiriyor; su yüzüne çıkıyor.

Ancak uzun dönemli kalıcı etkileri yönünden ülkeyi 12 Eylül'e götüren ve sonrasında biçimlendiren çok önemli ve belirleyici bir etken var. O da 12 Eylül ile birlikte Türkiye'nin *ekonomik gelişmenin içeriğinin ve doğrultusunun* tümüyle *değişmesi*, genel olarak sanayileşme, daha özelden de makine ve motor sanayisini kurma girişiminin ve teknolojik yeniliğe dayalı üretime geçişinin önünün kesilmesidir.

2. "Sanayileşmeyin" Söyleminin Kısa Tarihiçesi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ya da Soğuk Savaş'ın başladığı yıllarda Türkiye'nin ekonomi politikasının esas olarak ABD çevrelerince saptandığı bilinmektedir. Ülkenin Marshall Planı kapsamına alınması ve Truman Doktrini uygulamalarının ana dayanağı olan iki çalışma bu durumu çok açık bir biçimde kanıtıyor. Bu yarı resmi belgelerde ekonomi politikasının köklü bir biçimde değiştirilmesine yönelik ilgiyle okunmaya değer çok sayıda öneri yapılıyor¹.

Yapılan öneriler arasında o yıllarda yoğun bir biçimde tartışma konusu olan sanayileşme ile ilgili olanlar özellikle dikkat çekicidir: Türkiye, ağır sanayi oluşturmamalı, özellikle demir-çelik, ağır kimya ve kimyasal gübre ve selüloz ve kağıt sanayilerini kurmamalıdır. Savaş sonrasında kapitalist dünyanın uzak

1 Thornburg, M. W. and Soule G. Spry (1949) *Turkey. An Economic Appraisal*, New York: The Twentieth Century Fund, s.205-255.

IBRD-International Bank for Reconstruction and Development, (Dünya Bankası) (1951) *The Economy of Turkey An Analysis and Recommendations for a Development Program*, Washington, D.C.

ara en büyük egemeni olan ABD, Cumhuriyet'in ekonomik gelişmesinin motorü olan Devletçi Sanayileşme'den tümüyle vazgeçmesini istiyor; daha doğrusu bir taraftan ekonomik yardım, diğer taraftan da komünizm geliyor korkutmacasıyla, yani kendi kültürünün ünlü havuç ve sopa anlayışıyla ve zorla benimsetiyordu. Sanayileşme özel sektörün desteklenmesiyle sağlanmalı ve ağır sanayi sektörlerinde değil, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemesi, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatlarına önem verilerek sürdürülmeliydi. Öneriler, bu kadar açıktı.

Türkiye'nin ekonomi politikası o ve izleyen yıllarda, siyasal yapısıyla birlikte büyük bir değişim geçirdi. Devletçilik, özel sermaye birikimine destek olma anlamında Yeni Devletçilik etiketiyle yeniden tanımlandı. Ulaştırma politikasında, kara yollarının yine ABD dataymasıyla öne çıkarılması; buna bağlı olarak traktör kullanımının dengesiz bir biçimde yaygınlaşması; hızlı kentleşme süreci, ekonomik ve toplumsal yapıyı köklü bir biçimde değiştirdi. O yıllarda, dünya ticaretinin karşılaştırmalı üstünlük kuramına dayanan yeniden biçimlenişi sonucu Türkiye'nin tarımsal üretimde uzmanlaşması dayatması ve tarım sektörünün öncelikli sayılması bu değişimin belirgin eksenleridir. Bütün bunlar 1950'lerin ortalarına dek Türkiye'nin sanayileşme istencinde ağır sanayinin törpülenmesi sonucunu verdi. 1950lerin ortalarında artan iç talebin baskısı sonucu, bir tür *zoraki devletçilik* uygulamasına gidildi; varolan kamu sanayi işletmelerinin kapasiteleri artırıldı; başta şeker ve çay olmak üzere tarım dayalı sanayi de yine devlet eliyle kurulmak zorunda kalındı. Aynı yıllarda yine devlet eliyle ABDve Avrupa desteğiyle kurulmak istenen Ereğli Demir Çelik girişimine ABD karşı çıktı; büyük güçlükler yaşandı. Türkiye ağır sanayi sorununu bir ölçüde de olsa 1960'ların sonlarında Sovyetler Birliğinin desteğiyle kurulan demir-çelik, petrokimya ve alüminyum tesisleriyle çözmeye çalıştı.

Türkiye, 1963 sonrasında uyguladığı gelişmeyi esas olarak sanayileşme eksenine yerleştiriyordu. Amaçlanan dışalım yerine yerli üretim, ya da ithal ikameci sanayileşme (İİS) sürecinin *ikinci aşaması* denilen dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimi gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu bağlamda iç pazar dışarıdan gelecek rekabete karşı korunuyor; sanayi yatırımları destekleniyor; ücret ve gelir politikalarıyla iç talebin canlı tutulması sağlanıyor ve sanayi üretimi için ucuz girdi sağlamak amacıyla KİT-kamu iktisadi girişimlerinin ağırlıklı olarak *ara malı* üretiminde uzmanlaşması yoluna gidiliyordu.

Türkiye sanayileşme kararlılığını 1970'lerde de iç ve dış ekonomik ve siyasal bunalımlara karşın ısrarla sürdürmek istedi. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973–1977)'nda sanyileşme vurgusu çok daha ileri boyutlara taşınmak

isteniyordu. Plan ile birlikte oluşturulan uzun dönemli stratejiyle Türkiye'nin üretim yapısının 22 yıl sonra 1970'in İtalyası'nın üretim yapısını *yakalaması* öngörülmekteydi ve bu amaca ulaşılması için sanayileşme hızlandırılmalıydı. Sıra, İİS sürecinin, yerli makine makine ve motor üretimyle tamamlanacak üçüncü ve son aşamasına gelmişti.

Tüm siyasal çalkantılara ve neredeyse süreklilik kazanan ekonomik bunalımlara karşın 1970'lerin hükümetleri sanayileşme ısrarını sonuna kadar sürdürdüler. Bu savın somut göstergesi kısaca SAN'lı denilen kuruluşlardır. Sanayileşmenin temeli olarak ara ve özellikle de yatırım malları üretecek olan bu kuruluşlarda *yerli olarak*, elektronik, elektromekanik, makine ve motor, takım tezgâhları ve ileri nitelikli demir çelik üretimi yapılacaktı. SAN'lı kuruluşlar tümüyle kamu sermayesiyle kurulmalarına karşın, özel hukuk hükümlerine göre çalışacaktı. Ek olarak bunların Anadolu'nun değişik yörelerinde kurulması ve böylelikle sanayinin bölgesel dağılımında denge sağlanması öngörülmekteydi.

SAN'lı kuruluşların yeterli ön hazırlık yapılmadan oluşturulduğu; o yıllarda güçlü bir biçimde örgütlenen özel sanayinin kendisinden kaynaklanan nedenlerle bu girişimi desteklemediği gibi eleştiriler yapılırsa da sürece öldürücü darbeyi dış etkenler ve onları tamamlayan 12 Eylül vurdu.

Ancak, ağırlaşan siyasa ve ekonomik bunalımlar ve bunları neden-sonuç ilişkileriyle tamamlayan IMF ve Dünya Bankası'nın --bu ikizleri ABD diye de okunabilir-- şiddetle karşı çıkmalarının bir sonucu olarak İİS yaklaşımı çökertildi. Denilebilir ki 1980'e dek Türkiye'nin dışkredi sağlama çabalarında ana belirleyici etken ya da asıl çatışma noktası "ağır sanayi" kurulması konusudur.

Bu konuda en ilginç örnek, IMF'de Başkan Yardımcılığı dâhil yıllarca üst düzey yöneticilik yapan Anne O. Krueger'in görüşleridir ²:

Krueger," *eğer Türkiye sanayileşmede ısrar edecek yerde sabit sermaye yatırımlarını planlı dönemin başındaki sektör büyüklüklerine göre yapsaydı, yani sermaye yoğun değil emek yoğun alanları ya da hafif sanayiye seçseydi, daha yüksek oranda ekonomik büyüme ve istihdam yakalardı*", sonucuna varıyor. Neoklasik ekonomi kuramının özel girişimciliği ilke edinen, bildik ya da klasik *ders kitabı* anlayışını yansıtan ve kısa dönemli ve statik bir yaklaşım olduğu için ağır biçimde eleştirilen bu görüş, 12 Eylül'den tam anlamıyla sonra uygulamaya konulabildi!

2 Krueger, Anne O (1974) *Foreign Trade Regimes and Economic Development*.New York: National Bureau of Economic Reseach. s.259-261

Dünya Bankası’da açıkça Türkiye sanayileşme ısrarında çok ileri gitti; bu sürdürülemez; daha açığı kabul edilemez gibi keskin görüşler öne sürüyordu³.

3. 12 Eylül İle Gelen ve Giden

Denilebilir ki *Ekonomik 12 Eylül*, 24 Ocak 1980’de yürürlüğe konulan IMF tasarımı *İstikrar Programı* ile başlar. Program, ekonominin enflasyon ve dış ödeme güçlükleri ile somutlaşan bunalımına çözüm bulmayı amaçlıyordu. Bunun için de bütçe disiplini sağlanması, özellikle de kamu yatırımlarının azaltılması; kamu mal ve hizmetlerinin fiyatlarının piyasa arz ve talebine göre belirlenmesi ve genel olarak piyasa mekanizmasının işlerliğine önem verilmesi vurgulanıyordu. Bunlar yapıldığında ekonomi istikrara kavuşacak ve en önemlisi, o günlerin en önemli darboğazı olan döviz girdisi, IMF’nin yeşil ışık yakması sonucu dış kredi olanaklarının genişlemesiyle aşılabilecekti.

Ekonomiyi bunalımdan kurtarmak isteyen istikrar programları, bunalımın aşılması için ve sınırlı bir süre uygulanır; birkaç yıllık olur. *12 Eylül, 24 Ocak’ı*, can kurtarıcı işlevi görerek, uygun deyimle, *kalıcılaştırdı*; uzun, çok uzun dönemli kıldı ve üstelik bunu Programı nicel ve nitel yönleriyle en aşırı uçlarına taşıyarak yaptı.

12 Eylül’ün uzun dönemde etkileri süren temel belirleyici niteliği, yaptığı *Anayasa*’da somutlaşıyor. Türkiye’nin sahip olduğu en özgürlükçü ve demokratik Anayasası olan 1961 Anayasası’nın yerini alan 12 Eylül Anayasası, yalnız temel insan hak ve özgürlüklerinin aşırı ölçüde sınırlandırılması ve ekonomik ve sosyal hakların yok edildikleri bir noktaya taşınması ile değil, adalet, yükseköğretim ve başta sendikalar ve siyasi partiler olmak üzere, kurumsal yapıların da *baskıcı bir anlayışla* biçimlendirilmelerini gerçekleştirdi.

12 Eylülde yitirilen hak ve özgürlükler ve kurumsal yapılar, yıllarca kendilerini toparlayamadı. Denilebilir ki, 12 Eylül Anayasası, oluşturduğu ekonomik, siyasal ve toplumsal çerçeve ile 24 Ocak 1980’i iyice yerleştirdi. Ünlü *The Economist* ‘in 6 Kasım 1984 tarihinde belirttiği *This policy was programmed, nurtured and closely watched in Washington (Bu politika Washington’da programlandı, (orada) beslendi ve yakından izlendi)* görüşü, bir gerçeği doğru biçimde özetliyor.

12 Eylül’ün hemen sonrası, kapitalist ekonomilerin yeniden biçimlenişine tanıklık ediyordu. Özellikle ABD kaynaklı *Washington Uzlaşması* ile somutlaşan bu yaklaşım, ekonomik gelişme için sermayenin serbestleşmesine önem

3 World Bank (1980) *Turkey: Policies and Prospects for Growth, A World Bank Country Study*. Washington, D.C.

verilmesi; piyasa mekanizmasının önceliği ve devletin ekonomideki yerinin sınırlandırılmasını esas alıyordu.

Denilebilir ki Türkiye'nin LEP'si (*Liberal Ekonomi Politikası*), kaynağı olan IMF Programı'nın içerdiği ekonomik liberalizmi, askeri rejimin de doğrudan yoğun desteğiyle en aşırı sayılabilecek biçimde yaşamakla birlikte kapitalist dünyada yoğunlaşan liberal uygulamalardan da dolaylı olarak etkilendi.

Uygulanmaya konulan ekonomi politikası, buna kısaca LEP diyelim, özünde ekonomik kararların alınmasında *piyasa koşullarında asıl belirleyici olması* kuralına dayanıyor.

İlk bakışta çok *masum* görünen bu anlayışın hiç de öyle olmayan olumsuz sonuçları her gün yaşanıyor.

LEP'ye göre yalnız mal ve hizmet piyasalarında değil, para ve emek piyasalarında da *fiyatlar* sunum ve isteme (arz ve talebe) göre oluşmalıdır. Böylelikle, mal ve hizmet fiyatları, faiz oranı, döviz kuru ve ücretler, ilke olarak ya da olabildiğince, *tam rekabet ortamında* oluşacak piyasa koşullarında belirlenecektir. Sonuçta, *fiyatların yol göstericiliği* temel ilkedir.

Bu önerme kendi içinde önemli eksikler ve tutarsızlıklar taşıyor.

Önce, fiyatların yol göstericiliği gerekli bir önkoşul olsa bile, yeterli değildir. Çünkü fiyat yanlış ise *yol gösterici de yanlış* olacaktır. Piyasa yapılarının tekeli ya da yarı tekeli bir özellik taşıdığı ortamlarda fiyatları yol gösterici almak en baştan yanlışla düşmektir. Gerçekten de 12 Eylül döneminde Türkiye ekonomisi, yirmi yıl boyunca, yani 2000'li yıllara dek, tam anlamıyla bir *fiyat kargaşası* dönemi yaşamış; bir bunalımdan diğerine savrulmuştur.

Sonra, fiyatlar günlüktür; günceli gösterir. Ekonomisini *geliştirmek* zorunda olan bir ülkede salt fiyat göstergelerine dayalı bir sermaye kaynağı kullanımını süreci, ekonomik gelişmenin sağlanacağını garanti edemez.

Üçüncüsü, fiyatların yol göstericiliğinin doğal bir sonucu olarak, görece olarak kıt kaynak olan sermayenin fiyatı olan faiz oranı artacak, buna karşılık emeğin fiyatı olan ücretler azalacaktır. 12 Eylül'ün emeğiyle geçinenler üzerindeki baskıcı yönetimi özellikle bu noktada görevini yaptı; emek sömürsünü çok daha pekiştirdi. Buna karşılık sermayenin fiyatı olan faizler alabildiğince yukarılara çıktı; *bankerler* eliyle paradan para kazanılması dalgası yaşandı; bunu banka sayılarının ikiye katlanması ve sonrasında da yoğun bir biçimde *batık bankalar* süreci yaşandı.

LEP'nin, bireylerin ve firmaların ekonomik kararlarını tamamıyla *fiyatların tutsağı* yapan yaklaşımının dördüncü ve diğerlerine göre *kalıcılaşan* asıl vurucu sonucu *devletin ekonomideki yerinin daraltılması* ve *işlevlerinin sınırlandırılması* noktasında toplanıyor.

Devletin ekonomideki yerinin budanması, daha doğrusu köklerinin sökülmesi, özünde bir tek amaca yöneliyordu: *sanayileşmeden vazgeçilmesi*.

Bunun dışında kalan, piyasaların önce serbest işleyişlerine devletin karışmaması sonra da Düzenleyici ve Denetleyici kurullar oluşturulması; para piyasalarında serbestleşme ve küresel sermaye ile bütünleşme; vergilerin dolaylı bir nitelik kazanarak sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün azaltılması; yüksek faizle iç ve dış borçlanmanın artışı; dışsatıma aşırı destekler verilerek döviz sunumunun artırılması; dışsatımın ucuz emeğe dayalı bir özellik kazanması; ara ve yatırım malları dışalımının hızla artırılması sonucu yerli sanayi üretiminin sınırlı oranda büyüebilmesi; özelleştirmeler... birer türevdirler.

12 Eylül ile gerçekten *giden* sanayileşme ve bunun gerekli olduğu *bilincidir*. 12 Eylül, toplumun, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra benimsenen, inişli-çıkışlı da olsa sürekli izlenen bir politikayı, *ekonomik gelişme eşittir sanayileşme* bilincini *yitirmesine* neden olmuş bulunuyor.

Belirtilmesi gerekir ki 1980 öncesi uygulanan sanayileşme anlayışı, yerli üretim olanaklarının bilinçli bir biçimde genişlemesini ve bunun gelişmenin bütünlüğü içinde gerçekleştirilmesini öngörür. Bu bağlamda iç pazarın genişlemesi amacıyla emekçi gelirlerinin alım gücünün yüksek tutulması gereği; ekonomik ve sosyal hakların yaygınlaşmasının kaçınılmazlığı; işgücünün niteliğinin artırılması ve bu amaçla çağdaş eğitime önem verilmesi; tarım üretiminin desteklenmesi, ülkenin tarım ürünlerinde sayılı kendi kendine yeterli ülkelerinden biri konumuna gelmesi ve tarıma dayalı sanayinin de kurulması çabaları ana sanayileşme politikasının ayrılmaz tamamlayıcı öğeleridir. Özetle 12 Eylül ile birlikte vazgeçilen yalnızca sanayileşme değildir; sanayileşmeyi tamamlayan çok önemli ekonomik gelişme dayanaklarıdır. 12 Eylül, aynı zamanda ülke *ekonomisinin gelişme bütünlüğünün kaybolması* anlamına gelir.

12 Eylül'ün yol açtığı diğer yıkımlar ve olumsuzluklar bir ölçüde de olsa onarılabilir; yasal ve kurumsal yapılar özgürlük, demokrasi ve çağdaşlaşma düzleminde yeniden oluşturulabilir. Ancak, ekonomik gelişme eşittir sanayileşme bilinci yeniden kazanılabilir mi? Bu konuda neler yapılabilir?

Bu noktalar üzerinde ayrıntılı olarak durulması ve ekonomik gelişme sürecinin biçimlenişinin irdelenmesi gerekiyor.

4. Ekonomik Gelişmenin Yeni İtici Gücü

a. Genel

LEP, ülkemizde ekonomide *dışa açılma* olarak pazarlandı. O zaman kadar geçerli olan içe dönük ekonomi politikaları başarısız olmuştu; dışa açılma ile ekonomi fiyat istikrarı ortamında hızla büyüyecekti.

12 Eylül'ü izleyen 20 yıl boyunca, 2000'lere dek, ülke ekonomisi ağır bunalımlarla karşılaştı, fiyat istikrarını bile yakalayamadı. Sonrasında yani 2000'li yıllarda da, 2009'a kadar, oldukça yüksek bir ekonomik büyüme oranı yakalanmasına karşın, büyümenin *ekonomik gelişme* yönünün yetersizliği de bir gerçektir. Bir başka anlatımla ülke ekonomisi kimi yıllarda yüksek oranda olmak üzere *büyüyor*; ancak *gelişmiyor*. Bu nokta, ekonomik gelişmenin yeni eksenlerinin doğru algılanmamasından ve ekonomi politikasının tamamıyla özel girişime dayalı bir noktaya taşınmasından kaynaklanıyor.

24 Ocak-12 Eylül sürecini yaşarken dünyada da Türkiye'yi doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecek kimi önemli gelişmeler olmaktaydı. Dışa açılan Türkiye, çelişik bir süreç yaşadı; dışarıdaki bu gelişmeleri ya hiç göremedi ya da yarım yamalak algıladı.

Bu noktaya yalnızca ülke ekonomisinin gelişimi bağlamında değinilecektir.

b. Küresel Yarışa Katılma

Bilişim ve iletişim teknolojisindeki devrim niteliğinde gelişmenin ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının bir sonucu olarak, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla uluslar arası alan, 1990'lardan başlayarak, *küreselleşme* adıyla farklı bir nitelik kazandı.

Küreselleşme, bu sürecin adıdır ve bu süreç, mal ve hizmet ticaretinin artması; para sermayenin dolaşımının aşırı sayılabilecek ölçüde hız kazanması ve teknolojideki gelişmelerle birlikte bilgiye erişimin kolaylaşması ve bütün bunların yerkürenin her yerinde az ya da çok yaşanması olarak ortaya çıkıyor.

Türkiye, küreselleşme sürecini, tam olarak değil, *yarım* ya da *çeyrek* sayılabilecek oranda değerlendirebildi.

Bardağın dolu tarafında dışsattımın hızla artışı var; Türkiye, olağanüstü sayılabilecek teşvik mekanizmaları kullanarak, 12 Eylül sonrasında dışsattımını artırmayı başardı. Ancak, dışsattım artışı, üretim teknolojisi ve girdileri yönünden tümüyle dışa bağımlıdır. Dışsattım artışının ve dışalımın serbestleşmesinin *yerli üretimin kalitesini artırıcı* bir etki yaptığı da yadsınamaz.

Bununla birlikte, dışsattım artışı esas olarak ucuz işgücüne dayanıyor. Ek olarak, bir birim dışsattım yapılabilmesi için bir birimden fazla dışalım gerekiyor; üretim tümüyle dış girdilere, özellikle de ithal teknolojiye bağımlı kılınmış bulunuyor. Bu arada başta iletişim araçları olmak üzere en ileri teknolojiyle üretilen tüketim mallarının kullanımının yaygınlaştığı da bir gerçektir. İşsizlik oranlarından kolayca izlenebileceği gibi, üretim artışı ya da ekonomik büyüme, istihdamı ve özellikle de nitelikli işgücü istihdamını artırıcı bir etki yapmıyor.

Küreselleşme bardağının *boş tarafı* Türkiye'nin dış rekabet süreçlerini kavrayamamasından kaynaklanıyor. Şöyle ki, *küresel uluslar arası yarış* esas olarak *kendi araştırma-geliştirmelerini yapan büyük firmaların arasında* yaşanıyor. Türkiye, küresel yarışa teknoloji üreten büyük firmalarla katılmadı. Bunun başlıca nedeni 12 Eylül sonrasında, pek çoğu KİT olan en büyük işletmelerini, özelleştirme sürecine sokulması; önce bakım ve onarıma alınması, sonra da tartışmalı bir biçimde elden çıkarılmalarıdır, denilebilir. Oysa büyük KİT, bakım ve onarımla ya da yeniden yapılandırılarak, az bir destekle küresel yarışa sokulabilirdi. Türkiye, örneğin çoğu AB üyesi ülkenin ve Çin'in gösterdiği bu beceriyi gösteremedi.

Küresel yarışa büyük firmalarla giriş yalnız o firmaların kendi evlerinde yapacakları araştırma geliştirme ile güçlenmesini sağlamakla kalmaz, kullanacakları yerli girdi, oluşturacakları bilgi birikimi ve işgücünün niteliğinin yükseltilmesiyle ekonominin diğer sektörleri için de sürükleyici bir işlev görebilirdi. Ancak, 12 Eylül sonrasında yaratılan ve egemen olan kamu girişimi düşmanlığı ve körlüğü böyle bir gelişmeye olanak tanımadı.

c. Büyüme ve Gelişme Birleşiyor mu?

Ekonomik *büyüme kuramı* 1980'lerin ortalarında yeni *buluşa* imza attı. Yeni yaklaşıma göre, ekonomik büyümenin *asıl kaynağı teknolojik yeniliklerdi*. Böylelikle ekonomi biliminin temel sorunsalı olan ekonomik *fazlanın* asıl kaynağı konusu yeni bir düzleme taşınmış oluyordu.

Ekonomik düşüncenin evriminde teknolojinin yeri ve önemi bilinmekle birlikte, 1930'lardan sonra oluşturulan ve genel adı neoklasik olan ekonomik büyüme kuramında, üretim teknolojisinin sistemin dışında belirlendiği varsayımı yapılıyor; teknoloji veri alınıyordu.

Üretim fonksiyonu ile kolay açıklanan neoklasik büyüme, tam rekabetin varlığı; üretim girdilerinin türdeşliği gibi varsayımlarının yanında şu üç niteliğiyle somutlaşıyordu: azalan getiri yasası; ölçeğe göre sabit getiri, yani üretim faktörleri aynı miktarda artırılırsa ürünün de o kadar artacağı ve üretim faktörleri marjinal

verimlerine göre paylarını aldıklarında üründen geriye bir şey kalmayacağı. Bu modelin en tartışmalı sonuçlarından biri de, azalan getiri yasasının bir sonucu olarak, az gelişmiş ekonomilerde görece kısıt üretim etkeni olan sermayenin veriminin yüksek olduğu ve buradan, gelişmekte olan ülke ekonomilerinin eğer serbest piyasa koşulları geçerli olursa gelişmiş ülkelere yakınlaşacağı ve onları *yakalayacağı* biçimindeydi.

Özellikle 1950'lerin ikinci yarısından sonra yapılan sayısal araştırma ve ölçümler büyümenin kaynağında teknolojik yeniliklerin büyük bir payı olduğunu kanıtladı. Artarak devam eden bu bulguların da katkısıyla ya da bunların bir sonucu olarak, 1980'lerin ortalarından sonra ekonomik büyüme kuramı yeni bir düzleme taşındı.

Buna göre teknolojinin veri alınması yaklaşımı bir yana bırakılıyor, teknolojinin ekonomik sistem tarafından *üretildiği* görüşü benimseniyor ve buna dayalı büyüme modeli oluşturuluyordu. Kısaca, 1990'larda, teknolojiyi içselleştiren ya da *içsel (endojen) büyüme* yaklaşımı geçerlilik kazandı⁴

Ekonomik büyüme kuramında ortaya çıkan bu sıçrama, yalnız neoklasik ekonomik büyüme kuramının, tüm varsayımları, kuramsal bulguları ve sonuçlarıyla çöpe atılmasına yol açıyor. Örneğin, içsel büyüme kuramı, azalan değil, teknolojik yeniliğin bir sonucu olarak *artan getiri* olabileceğini öngörüyor ve tek başına bu olgu neoklasik kuramın gelişmekte olan ülkelerin önde gidenlere yakınlaşacağı sonucunun reddedilmesi anlamına geliyor. Bunun gibi, azalan getiri yasasına ve buradan uzmanlaşmaya dayanan dış ticaretin ünlü karşılaştırmalı üstünlük kuramını da anlamsızlaştırıyor.

Ek olarak, içsel büyüme kuramı, yavaş ve aşamalı bir biçimde de olsa, ekonomik büyüme ve gelişmenin belirleyici öğelerinin yeniden tanımlanmasını sağlıyor.

Bu olgu, *teknolojik yeniliğin* hem kuramsal olarak hem de uygulamada önemsenmesine; bunun dayanağı olarak *bilginin* önemli ve belirleyici bir üretim etmeni özelliği kazanmasına ve bunlara kaynaklık eden *araştırma-geliştirme* süreçlerinin ekonomilerin gelişmesinde ve büyümesinde belirleyici bir konuma gelmesine neden oluyor.

İçsel ekonomik büyüme kuramı, aslında, İngilizcesinin baş harfleriyle ICT ya da Türkçe BİT- bilişim ve iletişim teknolojilerinde görülen ve Üçüncü Teknolojik

4 Konu ile ilgili olarak bakınız: Romer, Paul M. (1986) "Increasing Returns and Long-run Growth" *Journal of Political Economy*, 94, 1002-27 ve Romer, Paul M (1995) "The Origins of Endogenous Growth" *Journal of Economic Perspectives* 8, (1) 2-22.

Barro, Robert J. and Xavier Sala-i Martin (1995) *Economic Growth*, McGrawHill.

OECD (1998) *Technology, Productivity and Job Creation, Best Policy Practices*, Paris.

Devrim olarak adlandırılan büyük teknolojik sıçramanın ya da niteliksel değişimin yaşandığı ve küreselleşme sürecinin başlangıç yıllarında doğdu.

Bu noktada bir başka *açmalık* gerekiyor. Teknolojiyi içselleştiren ekonomik büyüme kuramı ortaya çıkıncaya kadar, *büyüme ve gelişme ayırımı* kolayca yapılabilirdi. Büyüme nicel ya da sayısal değişimi; gelişme de niteliksel dönüşümü anlatıyordu. Büyümede, yalnızca belli bir dönemde katma değer değişimine bakılıyor; gelişme ise, işgücünün niteliğinin güçlenmesi; gelirin daha eşitlikçi bölüşümü; işgücüne katılma, sağlık, eğitim, çevre vb alanlardaki iyileşmeleri içeriyordu.

İçsel ekonomik büyüme kuramı, teknolojik yeniliğe dayanıyor ve bunun yerli üretimi vurgusuyla, tek başına büyüme yerine gelişme kavramına çok daha yakın duruyor. Çünkü, teknolojik yenilik, araştırma ve geliştirmeyi, işgücünün niteliksel gelişimini; insan gücüne yatırımı ve bilgi üretimini de içeriyor.

Türkiye, 12 Eylül'ün yarattığı ekonomik, siyasal ve toplumsal koşulların bir sonucu olarak, teknolojinin üretimini içeren içsel büyüme kuramını ve buna bağlı olarak diğer ülkelerin izlediği ekonomi politikalarını hiçbir biçimde algılayamadı; bu sürece tümüyle yabancı kaldı.

Bu büyük bilinçsizliğin ya da aymazlığın, 12 Eylül'den kaynaklanan iki önemli göstergesi bulunuyor.

Bunlardan birincisi, bilişim ve iletişim teknolojilerinde bir büyük değişimin gerçekleştiği günlerde, 1980'lerde özelleştirme uygulamalarının hemen başında da TELETAŞ'ın satılmasıdır. Bununla Türkiye, yapabileceği teknolojik yenilikleri bir tarafa bıraktı; uygun deyimle beynine kurşun sıktı. Oysa o sırada telefon iletişimi yeni biçimler alıyordu⁵.

İkincisi de 12 Eylül'ün genel olarak eğitimde, özel olarak da YÖK eliyle üniversitelerde yaptığı büyük yıkımdır. 12 Eylül bir bütün olarak eğitimi ilkelletirdi; öğretim üyelerini ya üniversiteden uzaklaştırdı ya da yıldırıldı; uzman kadroları nitelikli işgücünü ezdi. Böylelikle araştırma-geliştirme ve buradan bilgi üretimi süreçleri çok büyük ölçüde geriletildi. O kadar ki, ülke KİT-kamu ekonomik kuruluşlarının *nasıl özelleştirileceğini* bile yabancılardan soracak ve daha da olumsuz bu konuyu hiçbir biçimde tartışamayacak bir durumu düştü⁶.

12 Eylül sonrasında, özellikle de 1990'lı ve 2000'li yıllarda, AR-GE- araştırma ve geliştirmeye önem verildiği; firmaların teknolojik yenilik çalışmalarının teşvik

5 Ceyhun, Yurdakul (2006) *Fikret Yücel'in Anıları ya da Elektronik Sanayimizin Bir Kesiminin Anıları*, Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası.

6 OECD (2008). *OECD in Figures 2008, Science and Technology, Research and Development*, Paris.

edildiği, tekno- parklar kurulduğu, Avrupa Birliğinin araştırma programlarına katılımın arttığı, üniversite sayısının hızla arttırıldığı ve üniversite sanayi işbirliğinin geliştiği olumlu gelişmeler olarak sıralanabilir.

Ancak, bu gelişmeler, bütüncül bir ulusal teknolojik yenilik çerçevesinde sağlanmıyor; tam tersine dağınık ve çok yetersiz kalıyor. Örneğin, on yıllardır Türkiye ulusal gelirden AR-GE harcamalarına yalnızca binde 6-7 dolayında bir pay ayırıyor. Oysa gelişmiş ekonomilerde bu pay AB’de yüzde 1,76, ABD’de yüzde 2,62, İsveç’te 3,73, Kore’de 3,23 düzeyinde bulunuyor. Benzer bir farklılaşma her bin çalışan başına düşen araştırmacı sayılarında ya da patent sayılarında görülüyor⁷.

Üniversite sayılarının artışı, diğer büyük kurumsal eksiklerin yanında nitelikli öğretim üyesi eksikliği nedeniyle öğretimin niteliğine yansımıyor. Merkezi ve yerel kamu yönetimlerin yönetim anlayışı, örneğin, kentleşme uygulamalarından somut olarak görüleceği gibi, bilimsel verilere dayandırılmıyor. Cep telefon örneğinde olduğu gibi en ileri teknolojiyle üretilen ürünlerin kullanımının yaygınlaşması, toplumda bilimsel düşüncenin yaygınlığını sağlamıyor. Gelişemeyen bilim ve teknoloji kurumları arasında bir eşgüdümün varlığından söz edilemiyor. Hızla gelişen iletişim teknolojisinin kullanımında Türkiye, yasakçı bir ülke görüntüsü sergiliyor; TÜBİTAK, C. Darwin’in 200. doğum yılıyla ilgili bir bilimsel makalenin kendi Bilim ve Teknik Dergisinde yayınlanmasını, Şubat 2009’da, yasaklayabiliyor!

Özetlemek gerekirse, 12 Eylül, Türkiye’nin dışalım yerine yerli üretim yöntemiyle sanayileşmeye dayanan geleneksel gelişme modelini yerle bir etti. Onun yerine dışarıya dayalı büyüme yaklaşımının yerleştirilmesi yoluna gidildi ve onun için çok ağır siyasal, ekonomik ve toplumsal bedeller ödendi.

Gerçekte gelişme ile sanayileşmeyi eşit gören politikalar, ülkenin üretim yapısının sanayileşme yönünde değişimini sağlamayı amaçlıyordu. Sanayileşmeye bağlı olarak yasal ve kurumsal yapıların güçlenmesi; çağdaşlaşma, dengeli bölgesel kalkınma, bunların altyapısı olarak eğitim ve buradan ulus devletinin oluşumu, kısaca *bütüncül bir gelişme* önemseniyordu. Bir başka anlatımla 12 Eylül ile vazgeçilen yalnızca sanayileşme gereği değildir; bir ekonomik *gelişme* düşüncesi ve politikasıdır.

7 Arıkan, C., C. Akyos, M.Durgut v e A. Göker (2003) *Ulusal İnnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve ve Ülke Örnekleri*, İstanbul: TÜSİAD.

Freeman, Chris (1995) “The ‘System of National Innovation’ in Historical Perspective”, *Cambridge Journal of Economics*, 19, 5-24.

Taymaz, Erol (2001) *Ulusal Yenilik Sistemi, Türkiye Sanayisinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*, Ankara: TÜBİTAK ve TTGV.

Ek olarak, Türkiye, eğitimi, kamu yönetimi ve toplumsal yapısıyla, bilimselliği güçlendiren bir çizgide gitmiyor;

5. Ekonomik Gelişmeyi Yeniden Düşünmek

Türkiye, 12 Eylül'den buyana geçen 30 yılda adım adım yitirdiği gelişmeci düşünce ve bilinci yeniden kazanabilir mi?

Bu soruya olumlu yanıt vermenin çok zor olduğu açıktır. Ancak, gelişme bilincinin yeniden kazanılması için çaba harcanması da kaçınılmaz bir toplumsal sorumluluktur.

Günümüzde *ekonomik ve toplumsal gelişme* sürecinin açıklanmasında başvurulan kavram ulusal yenilik sistemidir. USY-Ulusal Yenilik Sistemi, ilginçtir, karşıtlıklar kuramını doğrularcasına küreselleşme ile birlikte oluşuyor⁸.

Bilginin üretimi ve yayılmasını amaçlayan UYS, aslında bir alt dizgelerin ya da sistemlerin bütünlüğüdür. Ancak, UYS'nin çekirdeği, bir ölçüde iç içe geçmiş üç yapıdan ya da halkadan oluşuyor. Bunlar, AR_GE-araştırma-geliştirme yapan firmalar, üniversiteler ve kamu laboratuvarlarıdır. Bilgi üreten ve böylelikle teknolojik yeniliklerin kaynağını oluşturan bu üçlünün eşgüdüm, karşılıklı destek ve işbirliği içinde olmaları büyük önem taşıyor.

UYS'nin çekirdeği üçlünün bilgi üretimi ya da araştırma ağırlıklı bir kurumsal altyapısının var olması ve diğer kurumsal yapılarla desteklenmeleri gerekiyor. Destek sistemlerinin başında da eğitim ve finansman başı çekiyor. Bunlara ek olarak UYS, ülkenin *makroekonomi politikasının* üretim teknolojilerinin yerli üretimini ilke edinen, teknoloji transferi, patent, yabancı sermaye yatırımları ve bunları sağlayacak kurumlaşmaları içeren bir *bütünlük içinde* anlam kazanabiliyor.

UYS bir alt sistemler ve kurumsal yapılar bütünüdür. Bu noktayı vurguladıktan sonra, destek kurumlarını en önemlilerinden biri olan *eğitime* kısaca değinilmelidir.

Teknolojik yenilik, bilgi üretimi, araştırma geliştirme, tanımları gereği, eğitim, altyapısına doğrudan bağımlıdır. UYS kapsamında üniversite öne çıkarılmakla birlikte, toplumda bilgiye dayalı yenilikçiliğin egemen olmasında genel olarak eğitimin özel bir yeri olduğu yadsınamaz. Eğitim, bireysel olduğu kadar, belki ondan da fazla toplumsal yönü öncelikli olan ve yaşam boyu devam etmesi gereken bir süreçtir.

8 Burada bir karşılaştırma açıklayıcı olacaktır. Türkiye'nin Elektrik İşleri Etüt İdaresi, EİE, 1930'larda, enerji projeleri yapmak üzere kurulmuştur. Ondan kısa sayılabilecek bir süre önce, İtalya'da yaklaşık aynı işlevle ve kamu girişimi olarak ENİ kurulur. Günümüzde ENİ, 78,4 bin dolayında çalışanıyla 77 ülkede iş yapıyor. Kimliğini, *Araştırma, geleceğimizin üzerinde inşa edildiği temel taşıdır* nitelemesiyle belirten, ENİ Türki Cumhuriyetlerden çıkardığı doğalgazı ve petrolü taşıyor ve Türkiye'ye satıyor! www.eni.com; www.eie.gov.tr.

Bireyin yeteneklerinin geliştirilmesinin en önemli belirleyicisi ekonomik olanaklarıdır. Bu gerçekten yola çıkan eğitim, bireyin yaratıcı yeteneklerini en üst düzeyde geliştirici bir özellik taşımalıdır. Bu amaçla, insan beyninin gelişmesinin önündeki tüm engellerin kaldırılması; fiziksel koşulları sağlanmış ve özgürlükçü bir ortamda bilginin kaynaklarına ulaşma; araştırma; her konuya önyargısız ve gerekirse eleştirel bakış; kadın erkek ayırımı yapılmadan toplumun her bireyine olanak eşitliği sağlanması büyük önem taşıyor. Kısaca, *insana yatırım*, diğer etkenlerin bütünlüğü içinde olmak koşuluyla UYS'nin temel belirleyicisidir.

Ekonomik gelişmenin UYS ekseninde yeniden ele alınmasının kimi yan öğelerine dikkat çekilmelidir. Bunların başında *kurumlaşma* geliyor. Kurumlar, ekonomik ve toplumsal süreçleri kişiye bağlılıktan kurtarır; onları kalıcılaştırır. Burada bir anımsatma ya da vurgu gerekiyor. Cumhuriyet'in Kuruluş Yılları'nın en önemli özelliklerinden biri, belki birincisi, çağdaş kurumlaşmanın çok önemsenmesidir. Cumhuriyet, kurum kavramıyla özdeşdir, denilebilir. Örneğin, üniversite, İstatistik Enstitüsü, Sümerbank, Etibank, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Halkevleri, Maden Tetkik ve Arama, Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Atatürk Dil ve Tarih Kurumları, Halkevleri, Köy Enstitüleri... Denilebilir ki bu kurumların tamamı doğrudan ya da dolaylı olarak ülke insanının özgürleşmesini ve yaratıcı yeteneklerini geliştirmesini amaçlıyordu. Ek olarak, yine o yıllarda, başta KİT olmak üzere ekonomi ile ilgili kamu kuruluşlarının etkin ve verimli yönetildikleri de bilinen bir gerçektir. Daha sonraki yıllarda, bu kurumların nasıl çalışmaz duruma getirildikleri, özellikle de 12 Eylül sonrasında yok edildikleri bilinen bir gerçektir.

Kısaca, eğer yazılacaksa, Türkiye'nin ekonomik gelişme yapıtında kurumlaşmaya özel bir bölümü ayrılmalıdır.

Bütüncül bir gelişme yaklaşımı için içsel ekonomik büyüme kuramı bağlamında bir noktanın daha vurgulanması yerinde olacaktır.

Teknolojideki gelişmelere koşut olarak görülmektedir ki, ticarete geleneksel *uzmanlaşma* anlayışı giderek geçersiz ve anlamsız kalıyor.

Kapitalizmin doğum yıllarından yani yaklaşık 1790'lardan 1990'lara kadar, kabaca 200 yıl, kuram ve uygulamada, karşılaştırmalı üstünlük anlayışı geçerli oldu. Geliştirilip süzülse de, bu yaklaşım her ülkenin üretim etmenlerinin kullanımında uzmanlaştığı ürünleri üretmesini; serbest ticaret ile bunların değişimini ve böylelikle her iki ülke tüketicilerinin gönencinin artacağını öne sürer. Bu kuram, Türkiye'ye özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarım üretiminde uzmanlaşması ve 12 Eylül'le birlikte sanayileşmekten vazgeçmesi baskılarında çok açık bir biçimde görülür.

İçsel ekonomik büyüme kuramı, daha doğrusu teknolojik yeniliğin belirleyici bir konuma gelmesi, tarım-sanayi ikilisine dayanan dış ticarete geçerli olan uzmanlaşma anlayışını yıkıyor. Gelişmiş ekonomiler, ileri teknoloji kullanarak başlıca tarım ürünlerinin üretiminde uzmanlaşabiliyor; daha ucuz ve kaliteli tarımsal ürün elde edebiliyor. Bu gelişmelere koşturucu olarak, DTÖ-Dünya Ticaret Örgütü, azgelişmiş/ gelişmekte olan ülkelerin tarım ürünlerinin gelişmiş ülkelere satılmasını sağlamakta zorlanıyor. Türkiye'nin gelişme politikasının bu gerçeği göz ardı etmemesi gerekiyor.

6.Sonuç

12 Eylül Türkiye'nin bilinçli bir biçimde ekonomik gelişme politikası uygulamasının sona erdirilmesine neden olmuştur. Gerektiğinde kamu eliyle yatırım yapılarak sanayileşme politikasından tamamıyla vazgeçilmiştir. Sermaye kaynaklarının kullanımı tamamıyla serbest piyasa koşullarına bırakılarak ekonomik gelişme anlayışı, yerinde bir deyimle, kesilmiştir.

Bununla birlikte 12 Eylül sonrasında dünyada yaşanan bilim ve teknoloji devrimi ve ortaya çıkan küreselleşme süreci, ekonomik gelişme düşüncesini yeni bir niteliksel düzleme taşımış bulunmaktadır. Teknolojiyi endojen ya da içsel alan büyüme kuramı ve ülkelerin buna dayalı uygulamaları, ekonomik gelişmenin ulusal yenilik sistemi adıyla bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasının yolunu açmaktadır.

UYS, hükümetler tarafından *bilinçli makroekonomi politikası* olarak uygulandığı ölçüde ya da oranda bütüncül bir ekonomik gelişme anlayışının ana belirleyicisi ve sürükleyicisi olabilir.

Bunun için kurumsal yapıların oluşturulması ve güçlendirilmesi; firmaların, üniversitelerin ve kamu araştırma birimlerinin eşgüdüm ve işbirliği yapmaları; insan gücü yatırımlarının artırılması; ekonominin gelişmişlik düzeyine uygun olarak ulaşılabilir *sektörel* teknolojik yenilik önceliklerinin saptanması; uygulamaların ve sonuçlarının değerlendirilmesi; bir taraftan bilim ve teknoloji alanlarında diğer ülkelerle işbirliğine yönelirken, diğer taraftan da bu konuda ulusal çıkarları koruyucu önlemler alınması, yani, pek çok ülkenin yaptığı gibi gerektiğinde *teknolojik merkantilizm* yapılarak yerli teknolojiyi dünya pazarından daha çok pay alma amacıyla kullanması; ekonominin tüm sektörlerinin teknolojik yenilik sürecine girmeleri; merkezi ve yerel yönetimlerin bilimsel yaklaşımları daha çok benimsemeleri büyük önem taşıyor.

12 Eylül yıkımlarıyla 30 yıldır yorgun düşen Türkiye'nin ekonomik gelişme bilincini yeniden canlandırması gerekiyor.

Kaynakça

- Arıkan, C., C. Akyos, M.Durgut v e A. Göker (2003) *Ulusal İnovasyon Sistemi, Kavramsal Çerçeve ve Ülke Örnekleri*, İstanbul: TÜSİAD.
- Barro, Robert J. and Xavier Sala-i Martin (1995) *Economic Growth*, McGrawHill.
- Ceyhun, Yurdakul (2006) *Fikret Yücel'in Anıları ya da Elektronik Sanayimizin Bir Kesiminin Anıları*, Ankara: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası.
- DPT(1986) *Özelleştirme Ana Planı (Privatization Master Plan)*, Morgan Guaranty Trust Bank. (Çoğaltma).
- Freeman, Chris (1995) "The 'System of National Innovation' in Historical Perspective", *Cambridge Journal of Economics*, 19, 5-24.
- Freeman, Chris and Luc Soete *Yenilik İktisadı (Dilimize çeviren Ergun Türkcan 2003)* Ankara: TÜBİTAK.
- IBRD-International Bank for Reconstruction and Development, (Dünya Bankası) (1951)*The Economy of Turkey An Analysis and Recommendations for a Development Program*, Washington, D.C.
- Kepenek Yakup (2010) *Development and Structure of the Turkish Economy (Yayına hazırlanıyor)*.
- Krueger, Anne O (1974) *Foreign Trade Regimes and Economic Development*, New York: National Bureau of Economic Reseach.
- OECD (1998) *Technology, Productivity and Job Creation, Best Policy Practices*, Paris.
- *OECD in Figures 2008, Science and Technology, Research and Development*, Paris.
- Romer, Paul M. (1986) "Increasing Returns and Long-run Growth"
Journal of Political Economy, 94, 1002-27 ve
------(1995) "The Origins of Endogenous Growth" *Journal of Economic Perspectives* 8, (1) 2-22.
- Taymaz, Erol (2001) *Ulusal Yenilik Sistemi, Türkiye Sanayisinde Teknolojik Değişim ve Yenilik Süreçleri*, Ankara: TÜBİTAK ve TTGV.
- Thornburg, M. W. and Soule G. Spry (1949)*Turkey. An Economic Appraisal*, New York: The Twentieth Century Fund, s.205-255.
- World Bank (1980) *Turkey: Policies and Prospects for Growth. A World Bank Country Study*, Washington, D.C.
- www.eni.com (Ağustos,2010).